

DERS PROGRAMLARI VE DERS KİTAPLARI TARİHİ - I

MEDRESELERDE OKUTULAN DERSLER VE DERS KİTAPLARI

Mustafa ERGÜN

1. Medreselerin ders programını belirleyen etmenler

İslâm dünyasında çocuklara ve gençlere neler öğretilmesi gerektiği, medreseler kurulmadan ve İslami bilimler tam olarak ortaya çıkmadan önce de tartışılmıştır. Halife Ömer (-644) çocuklara yüzme, ata binme, ok atma ve güzel şiir söylemenin öğretilmesini istiyordu. el-Haccac (-714) da yazıdan önce yüzme öğretilmesini istiyordu. Emevi halifesi Hişam (-743) ve Abbasi halifesi Harun Reşit de Kur'ân, şiir, ünlü savaşların hikâyeleri ve konuşma sanatının öğretilmesini istiyorlardı.

İbni Sahnûn, el-Kâbisî, İbni Miskeveyh, el-Abderî, Farabî ve İbni Sina gibi düşünürler öğretilmesi gereken bilimleri sayıp bazılarını önem sırasına koyarken İbni Haldun ve Gazâlî gibi düşünürlerde artık bilimler sınıflandırması ortaya çıkıyordu.

1.1. İslâmî bilimler sınıflandırması

İslâm dünyasında yaygın bir bilimler sınıflandırması anlayışı vardı. Buna göre, bilimler “ulûm-u aliye (alet ilimler) (veya “ulûm-u cüz'iyeye”) ile “ulûm-u âliye” (yüksek bilimler) diye ikiye ayrılıyordu. Bu durumda sarf, nahiv, lûgat, hesap, hendese, mantık, belâgat, tarih, coğrafya, felsefe v.s. birinci gruba; Kur'ân, hadis, fıkıh ve bunlarla ilgili diğer bilimler de ikinci gruba giriyordu.

Bu yaygın anlayışın dışında, bazı bilginlerin biraz farklı bilim sınıflandırmaları da vardı.

Farabî kendi çağındaki bilimleri sayan bir eser yazmıştır (“İhsâu'l-ulûm”). Burada bilimleri önce teorik ve pratik olarak ikiye ayırmakta; daha sonra da bunları beş kategori içinde incelemektedir: dil bilimleri, mantık bilimi, matematik (burada geometri, optik, astronomi, müzik, mekanik ve makine bilimleri sayılmaktadır), Fizik-metafizik bilimi ile idare, siyaset, fıkıh ve kelim

bilimleri. Farabi hangi bilimlerin özellikle öğretilmesi üzerinde çok ısrarcı değildir. İbni Sina ise sadece aklî bilimleri tasnif etmiştir.

Ebu Abdullah Muhammed bin Yusuf Harezmî de “Mefâ-tihu'l-Ulûm” (Bilimlerin Anahtarları) adlı eserinde bilimleri iki grupta ele almıştır: 1) İslâm ve Arapça bilimleri: Burada Fıkıh, Kelâm, Nahiv, İdare, Şiir ve Aruz bilimleriyle Tarih bilimi vardır. 2) Yabancıların (Arap olmayanların) bilimi. Burada da Felsefe, Mantık, Tıp, Aritmetik, Geometri, Astronomi, Müzik, Mekanik ve Kimya bilimleri bulunmaktadır.

İbni Haldun bilimleri; yardımcı bilimler (Arapça, mantık, aritmetik gibi) ve aslî bilimler (tefsir, hadis, fıkıh, kelam gibi) olarak ikiye ayırıyordu. Gazâlî, din yönünden hangi bilimlerin öğrenilme-sinin daha gerekli ve farz olduğunu anlatabilmek için bilimleri sınıflandırıyor. Gazâlî’de bilimler önce şer’î ve şer’î olmayan diye ikiye ayrılıyor; şer’î bilimler de kendi içinde dörde bölünüyordu: a) Asıl bilimler (Kur’ân, Sünnet, İcma), b) Furû bilimler (Fıkıh ve Ahlâk), c) Yardımcı (mukaddime) bilimler (Sarf, Nahiv, Yazı) ve d) Tamamlayıcı bilimler (Tefsir, Tecvid, Hadis). Şer’î olmayan bilimler ise üçe ayrılıyor: a)Övülen bilimler (Tıp, Hesap, Ziraat, Terzilik, Siyaset), b) Yerilen bilimler (Kimya, Astroloji, Tılsım, Büyü gibi); 3) Mubah (uğraşılmasına izin verilebilir) bilimler (Şiir, Tarih gibi).

Osmanlılarda en meşhur olan bilimler sınıflandırması da Taşköprülüzâde’nin “Miftahu’s-Saade” adlı eserinde görülmektedir. Burada bilimler yedi ana bölüme ayrılmıştır: Yazı ile ilgili, Sözle ilgili (sarf, lugat, nahiv, belagat, tarih v.s.), Mantıkla ilgili bilimler, Felsefe (metafizik, ilâhiyat, fizik, tabiat bilimleri, astroloji, kimya v.s.), Pratik felsefe (ahlâk, ev idaresi, siyaset), Dinî bilimler (Kur’ân, Hadis, Tefsir, Fıkıh).

Bu sınıflandırmalar içinde özellikle dinî bilimler merkezde olmak üzere, ona hazırlayıcı ve yardımcı bilimlerin öğretilmesi tavsiye ediliyordu.

1.2. Vakfiyeler ve Kanunnâmeler

Bazı medrese vakfiyelerinde, belirtilen pek çok husus arasında orada okutulacak dersler hakkında şartlar konduğuna da rastlıyoruz.

Niğde’deki Karamanoğlu Ali Bey Medresesinin vakfiyesinde; burada şer’î ve edebî bilimlerin okutulacağı, fıkıh ve usul-ü fıkıhın yanısıra onbeş şer’î bilimin okutulacağı belirtiliyordu. Konya Kara-tay Medresesi vakfiyesinde, orada ders verecek müderrisin özellikleri sayılırken şeriat, hadis, tefsir, usul, furû’ ve hilaf bilimlerinde uzman olması isteniyordu ki, bu, orada okutulacak dersler hakkında bir fikir veriyordu. Sultan II.Murad’ın Edirne’de yaptırdığı Dârü’l-

Hadis'in Vakfiyesinde de "şu da şartımdır ki, müderris medresede katiyen felsefî ilimlerle iştiğal etmeyecektir. Orada müderris ders günlerinde hadis ilmi ve onunla ilgili diğer dersleri öğretecek ve onun öğrettiklerinden iadesi gerekenleri muîd tekrar edecektir", deniyordu.

Ayrıca vakfiyelerde müderrislerin mezhebinin belirlenmesi de verilecek dersleri gösteriyordu.

Fatih Külliyesinin vakfiyesinde dersler açıkça yazılmamakla beraber, müderrislerin vasıfları yazılırken "başlangıç ve giriş bilimlerinde, aklî ve naklî bilimlerde benzeri az bulunan, tedris makamının ehliyetine sahip, ömrünü faydalı bilimleri tahsil etmeye vermiş" gibi ifadeler kullanılmaktadır. Ayrıca o devirde hazırlanan Kanûnnâmelerde de hangi derecedeki medresede hangi derslerin okutulacağı yazılmaktadır. Cahit Baltacı'nın bu Kanûnnâmelerle bazı müderrislerin özgeçmişlerinden yararlanarak hazırladığı 15-16.yüzyıllarda Osmanlı medreselerinde okutulan dersler ve ders kitapları şöyledir: "Yirmili" ve daha yukarı medreselerde okuyabilmek için, öğrencinin, daha önceden temel gramer ve mantık derslerini almış olmaları gerekir. Bu derslerde; gramerin "Sarf" kısmında *Emsile, Binâ, Maksud, 'İzzî ve Merah*; "Nahiv" kısmında *'Avamil, İzhâr ve Kâfiye*; Mantık kısmında *Şerh-i Şemsiyye, Şerh-i Tevâli, Şerh-i Metali, Şerh-i İsağoci*; Usul-ü Fıkıh kısmında da *Telvih* kitaplarını okuması gerekiyordu. Bu temeller üzerinde okutulan dersler arkadaki tabloda görülmektedir.

Süleymaniye Külliyesinin vakfiyesinde de Tefsir ve Dârülhadis müderrislerinin vasıfları sayılırken okutması gereken kitaplardan bahsedilmektedir.

1.3. Akademik gelenek ve icazetnameler

Hadis nakilleri sırasında, bir kişiden duyulan veya yazılan hadislerin başkalarına nakil izni olarak ortaya çıkan icazetname, daha sonra medreselerde ve tekke-dergahlarda birer diploma yerine kullanılmaya başlanmıştır. Bazı icazetnamelerde, müderrisler kendi hocalar silsilesini uzun uzun saymışlardır.

İcazetler bazen belli dersler ve kitaplar hakkında oluyordu. Bazen müderrislerin kitaplarının bir köşesine, bazen de ayrı bir kitapçık veya belge şeklinde icazet düzenleniyordu.

Müderris, icazetini aldığı dersleri ve kitapları okuttuğu için, medreselerin ders programlarının belirlenmesinde akademik gelenek (ulemâ silsilesi) ve icazetler yol gösterici oluyordu.

Hüseyin Atay, “Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi” adlı eserinde, içinden medreselerde okutulan derslerin ve ders kitaplarının çıkartılabileceği bazı icazet örnekleri vermektedir.

Yukarıda sayılanlara ek olarak müderrislerin gerek başka âlimlerin yanında gerekse kendi kendilerini yetiştirirken inceledikleri, ezberledikleri kitaplar da eğitim-öğretim hizmetinde kullanılan eserler de eğitim kitapları sayılabilir. Mustafa Bilge, vakıf yönetimi tarafından müderrislere verilen kitaplar listesinin de medresede okunacak veya değerlendirilecek kitaplar hakkında fikir verdiğini belirtmektedir.

Değişik medrese kademelerinde okutulan dersler ve ders kitapları

Medrese derecesi	Ders adı	Okutulan Kitaplar
Yirmili	Belâgat Kelâm Fıkıh	Mutavvel Hâşiye-i Tecrîd Şerh-i Feraiz
Otuzlu	Belâgat Kelâm Fıkıh Hadis	Şerh-i Miftah Hâşiye-i Tecrîd Tenkih, Tavzih Mesâbih
Kırkılı	Belâgat Fıkıh Usul-ü Fıkıh Hadis	Miftahu'l-Ulûm Sadru's-Şerîa, Meşârik Tavzih (Teftezânî) Mesâbih (Bagavî)
Ellili Hâriç	Fıkıh Kelâm Hadis	Hidâye Şerh-i Mevakıf Mesâbih
Ellili Dâhil	Fıkıh Usul-ü Fıkıh Hadis Tefsir	Hidâye Telvîh Buharî Keşşaf, Beyzâvî
Sahn-ı Seman	Fıkıh Usul-ü Fıkıh Hadis Tefsir	Hidâye Telvîh, Şerh-i Adûd Buharî Keşşaf, Beyzâvî
Altmışlı	Fıkıh Usul-ü Fıkıh	Hidaye, Şerh-i Feraiz Telvîh

	Kelâm Hadis Tefsir	Şerh-i Mevâkif Buharî Keşşaf
--	--------------------------	------------------------------------

2. Medreselerde okutulan dersler

Çok değişik şekilde sınıflandırmalar olmasına rağmen, biz medreselerde okutulan dersleri hazırlık dersleri, İslâmî bilimler, İslâmî bilimlere yardımcı dersler ve İslâmî sanatlar olarak sınıflandırdık. Elbette burada sayılan dersler ve ders kitapları her medresede okunmadığı gibi, bazı medreselerde burada sayılmayan ders konuları ve kitapları da okutulmuş olabilir. Bizim vermek istediğimiz, medreselerdeki programın ana hattıdır.

Ders kitabı olarak ilk başlarda bazı müderris ve âlimlerin orijinal kitapları okutulurken, daha sonra bu kitaplar üzerinde yapılan şerh, hâşiye, ta'likat, ihtisar, telhîs vs. şeklindeki çalışmalar okutulmaya başlanmıştır. Bu kavramlardan

- “şerh”, bir eserin ana metnini esas alarak bunun üzerinde açıklama ve genişletmeler yapma;
- “hâşiye”, bir eserin anlaşılmasını kavram ve konularını berraklaştırmak için kenarına veya altına açıklamalar ekleme;
- “ihtisâr”, bir kitaptaki bazı gereksiz ayrıntıların çıkartılarak sadeleştirilmesi (“muhtasar”);
- “ta'likât”, bir kitabın açıklanması gereken yerler için kenarına notlar koymak veya ayrı bir kitap yazmak;
- “telhîs” oldukça geniş olarak hazırlanan eserleri halkın veya öğrencinin daha iyi anlaması için özetlemek demektir. Bu çalışmalar kitap sayfaları üzerinde yapılabildiği gibi ayrı eserler halinde de hazırlanabiliyordu.

Aşağıda bazı ayrıntıları verilecek olan medrese ders programları ve kitapları belli bir sıra dahilinde tek tek okutulmuyordu. Ama önce sarf, burada yeterli bilgiye sahip olunca nahiv, burada temel kitapları bitirenler mantık ve burada yeterli eğitim alanlar da akaid konularına geçiyorlardı. Bunun üstünde tefsir, hadis ve diğer yüksek islâmî bilim konuları işleniyordu. 1869'da faal İstanbul medreseleri hakkında bir belgeyi değerlendiren Mübahat Kütükoğlu, o zaman İstanbul medreselerinde okuyan öğrencilerden 578'inin Sarf, 3027'sinin Nahiv, 1101'inin Mantık (374 Fenârî, 610 Tasavvurat, 117 Tasdîkât), 287'sinin Akaid Şerhi, 108'inin Kadımir, 182'sinin ise Celâl okuduğunu bildiriyordu. Demek ki, medrese öğrencileri eğitimin başlangıç kısımlarında boğuşup duruyordu (veya müderrisler bu konuları anlatmayı tercih ediyorlardı).

2.1. İslâmî bilimlere hazırlayıcı dersler

İslâmî bilimlerin temel derslerine hazırlayıcı veya yardımcı olan Sarf, Nahiv, Belâgat, Hesap, Hendese gibi derslere “Muhtasarat” deniyordu. Ancak bunlarda temel eğitim alındıktan sonra diğer derslerin eğitimine başlanabiliyordu.

2.1.1. Sarf

Kelime türemeleri ve fiil çekimleri konularını işleyen temel Arapça gramer biliminin adı. Sarf dersi içinde okutulan kitaplardan en meşhur olanları “Emsile”, “Binâ”, “Maksûd”, “İzzî”, “Merah” ve “Kâfiye”dir.

“**Emsile**”: Yazarı bilinmeyen, ama medreselerde yüzlerce yıldır ezberletilen, üzerinde yüzlerce şerh yapılmış temel gramer kitabı. Fiil ve isimlerin çekimlerini örneklerle açıklamaya çalışan küçük bir risale idi.

“**Binâ**”: Gene yazarı bilinmeyen ve kelimededen kelime türet-meye (“tasrîf”) yarayan 35 kuralı anlatan bir kitaptır. Kitap medreselerin başlangıç kitaplarındandı ve öğretim metodolojisi açısından oldukça zayıf bir kitap olduğu için, medrese öğrencileri yıllarca bu kuralları ezberlemeye çalışırdı. Halk arasında söylenegelen “Benim oğlum Binâ okur, Döner döner gene okur” deyişi de bu kitaba işaret etmektedir.

“**Maksûd**”: Gene yazarı bilinmeyen ve Arapça fiil çekim kurallarını anlatan bir ders kitabı idi. Yüzlerce şerhi arasında İmam Birgivî’nin şerhi meşhurdu.

“**İzzî**”: İzzeddin Abdülvahhab bin İbrahim ez-Zincânî’nin (-1257) sarf, nahiv ve lügat konularını işleyen meşhur eseri. Birçok şerhi yapılmıştır. “İzzî Şerhi Sadettin Hâşiyesi”, Dede Cengî Efendi (-1567) tarafından hazırlanmış ve medrese talebeleri arasında çok tutulan bir eser idi..

“**Merâh**”: Ahmet b.Ali b.Mesut’un sarf ve nahiv konuların-dan bahseden eseri. Buna Kemalpaşazâde’nin yaptığı şerh “Felâh” adını taşıyordu. Bursalı Ahmet Efendi’nin Merah Şerhi talebeler arasında meşhur idi.

Yahya Necmü’l-Eimme’nin “Takrîb“, İbni-i Hâcib’in “Şâfiye” (Seyyid Abdullah Çarperdî şerhi) adlı kitapları da sarf alanında bazı yerlerde okutulan kitaplardandı.

2.1.2. Nahiv

Arapça dilbilgisinin ikinci kademesi olan “cümle yapısı ve kuruluşu” ile ilgili konuların anlatıldığı bir derstir.

Nahiv dersinde en yaygın olarak okutulan kitaplar;

- Birgivî Muhammed Efendi'nin "Avâmil", "İzhar" adlı kitapları,
- İbni Hâcib'in "Kâfiye" adlı kitabı,
- İbni Hişâm'ın "Mugni'l-Lebib" ve "Kavaidü'l-İ'rab" adlı eserleri,
- İbni Mu'tî'nin "ed-Dürretü'l-Elfiyye" adlı eseri,
- "Molla Câmî" diye bilinen "Kâfiye" şerhi,

ve bunların dışında "İsam", "Abdülğafur", "İmtihani'l-Ezkiya", Cürcânî'nin "Avâmil'i, Zemahşerî'nin "Mufassal"ı, "Şerh-i Keşfü'l-Esrar", "Dibâce" ve "Şerh-i Misbah" ("Dâvü'l-Misbah"ın şerhi) gibi kitaplardır. Nahiv kurallarının kolayca ezberlenmesi için, bu alandaki bazı kitaplar manzum hale getirilmiş veya manzum eserler yazılmıştır.

Avâmil: Aslen Balıkesirli olan, ama Birgi'de kendisi için yaptırılan büyük medresede uzun yıllar ders verdiği için "Birgivi" diye bilinen Muhammed Efendi'nin (-1573) hazırladığı bir eserdir. "Avâmil", âmiller demektir. Âmil, Arapça gramerde kelimelerin sonuna tesir eden edat gibi kelimeler, ismin halleri denen "cerr" harfleri; "için", "gibi", "-den beri", "eğer", "niçin" gibi kelimelerin kullanışları, temenni, ümit, mutlaklık, istisna, nedensellik v.s. gibi durumları bildiren harflerin kullanışları üzerinde durur. 25 sayfalık bu küçücük kitapçık genelde Arapça cümlelerde çok önemli olan kelime sonlarındaki değişimler (i'rab) üzerinde durur. Baştan sona kural ve örneklerle dolu olan bu kitabın, öğrenciler tarafından daha iyi anlaşılması için birçok şerhleri yapılmıştır.

İzhâr: Asıl adı "'İzhâru'l-Esrâr fi'n-Nahv" (Nahivdeki Sırların Açıklanması) olan bu kitap da Birgivi Muhammed Efendi'nindir. Genelde Avâmil kitabındaki konuların daha derinlemesine işlendiği bu kitap da kelime sonlarındaki değişiklikleri âmil, ma'mûl ve amel (i'rab) düzeni ile inceler.

Arapça gramer kurallarını anlatmak için yazılmış bu eserler de Arapça yazıldığı için, çeşitli isimlerle şerhedilmiş, "Mevhum-u İzhâr" adıyla Osmanlılar zamanında Türkçeye çevrilmiştir. Özellikle "Adalı" diye bilinen şerh, öğrenciler arasında yaygın olarak kullanılıyordu. Kitapların Arapça orijinalleri ve Türkçeleri günümüzde de yayınlanmıştır.

Kâfiye: Sarf ve nahiv ilimlerinde üstad olan ve "İbni Hâcib" unvanıyla tanınan Osman b. Ömer (-1174) tarafından yazılmıştı (aynı yazarın "Fer'i" ve "Müdevvene" adlı nahiv kitapları da vardır). Nahiv alanında ileri düzeyde okutulan, sadece örneklerle öğretmeyi amaçlamayıp konuların felsefesine de giren bir kitap idi. Muhammed Bahşî (veya Halebî) (1628-1687) tarafından "eş-Şâfiye fi Nazmi'l-Kâfiye" adıyla nazım haline getirilmişti. Aslında Kâfiye şerhi olan ve asıl adı "el-Fevâidü'z-Ziyâiyye fi Şerhi'l-Kâfiye" olduğu halde Molla Câmî (1414-1492) tarafından hazırlandığı için "**Molla Câmî**" adıyla bilinen

nahiv kitabını da Kurt Muhammed Efendi (-1587) Türkçeye çevirmiştir. Vassaf Abdullah Efendi de “İrşâd-ı Ezkiyâ” adıyla man-zum olarak tercüme ve şerh etmiştir. “Şerhu Kâfiye” adıyla Alâaddin Ali Fenârî’nin (-1497) de bir eseri vardır.

“**Mugni’l-Lebîb**”: “İbni Hişam” diye bilinen ve Arapçanın incelikleri hakkında mükemmel bir bilgiye sahip olan Abdullah b. Yusuf’un (1309-1360) Arapçadaki edatlar ve harflerle ilgili kitabı idi. İznikli Vahyizâde Muhammed Efendi tarafından yapılan şerh çok meşhur idi (Arap âlimleri de buradan alıntı yapıyordu). İbni Hişam’ın nahve dair bir başka kitabı olan “**Kavaidü’l-İ’rab**” da Osmanlı medreselerinde okutulan bir eser idi ve birçok hâşiyeleri vardı. Gene İbni Hişam’ın bu alanda, İrâkî’nin “Tenkih”i üzerinde yaptığı şerh olan “Tavhîd” kitabı da bazı yerlerde okutuluyordu.

“**Elfiye**”: “İbni Mâlik” (“İbni Melek” dendiği de oluyordu) diye bilinen Muhammed b. Abdullah’ın (1203-1273) nahive dair bin beyitlik meşhur eseri. İbni Malik burada nahiv kurallarını açıklarken örneklerini Kur’ân, hadisler ve meşhur Arap şiirlerinden seçmiştir (Gene İbni Malik’in nahve dair üçbin beyitlik “el-Kâfiyetü’ş-Şâfiye” adlı bir eseri yanında “Teshil” gibi kitapları da vardır). Murâdî, İbni Nâzım gibi yüzlerce âlimin Elfiye Şerhleri vardır. İbni Mu’tî’nin (-1265) nahve dair esas adı “ed-Dürretü’l-Elfiyye” olan bir eseri vardır.

“**Şerh-i Mısbah**”: Nasır b. Abdüsseyyid Matrızî (-1212) tarafından yazılan nahve dair “Mısbah” kitabının şerhidir.

“**İmtihânü’l-Ezkiyâ**”: Kadı Beydâvî’nin Kâfiye özeti olan “Lübâbü’l-Elbâb fî İlmi’l-İ’râb” adlı eserinin Birgivî Muhammed Efendi tarafından “İmtihâni’l-Ezkiya Şerhu’l-Lübbî mine’l-Nahv” adıyla şerhedilmiş halidir. Ayrıca bunun da birçok şerh ve hâşiyeleri vardır.

2.1.3. Belagat

Bilim olarak düzgün ve yerinde konuşma sanatının kurallarını inceler. Kendi içinde Meânî, Beyân ve Bedî olarak üçe ayrılır. Esas amacı Kur’ân’ın ifade mucizesini ortaya koymak, İslâm dininin anlatımında konuşmacıları iyi yetiştirmek olan bu bilim, sık sık Arap edebiyatı ile de karışmıştır.

Belâgatın

- “me’ânî” kısmında haber ve dilek kipleri, emir, yasaklama, soru, temenni, ünlem şeklindeki ifadeler, cümle içinde kelimelerin yeri, cümleleri birbirine bağlama veya uzun cümleleri ayırma, sözü uzatma ve kısaltma gibi konular;

- “beyân” kısmında teşbih (benzetme), kelimeleri mecazî anlamda kullanma teknikleri, kinaye gibi konular;
- “bedî” kısmında da kelimelerle ve anlamlarla ilgili süsleme sanatları, güzel söz söyleme sanatları anlatılmaktadır.

Belâgat alanında en yaygın olarak okutulan kitaplar “Muhtasar Meani”, “Mutavvel”, “İzâh”, “Miftah”, Telhis”, “İsâm” ve Seyyid Şerif’in “Miftah Şerhi”dir.

Belâgat bilimlerinde okunan kitapların temelini Siraceddin Sekkâkî’nin (- 1228) “**Miftâhu’l-Ulûm**” adlı eser teşkil eder. Bu eserin birinci bölümü sarf, ikinci bölümü nahiv ve son bölümü de meânî ve beyân bilimlerine ayrılmıştı. Bu esere Hatib el-Kazvinî (-1338) tarafından yazılan “Telhisü’l-Miftâh fî’l-Me’ânî ve’l-Beyân” adlı şerh (veya İbni Hâcib’in aynı esere yazdığı muhtasar) bazen “**Telhîs**” bazen “**Miftâh**” olarak söylenegelmiştir. Bu eser, gerek şerh gerekse hâşiye olarak daha sonraki belâgat kitaplarının esasını teşkil etmiştir (gene belâgat kitapları arasında yer alan “İzâh” da Kazvinî’nindir). Sadettin Teftazânî’nin hem “Miftahu’l-Ulûm” şerhi hem de “Telhîs” şerhi vardır. Bu şerh “Mutavvel” adını taşıyordu. Daha sonra bu şerhi kısaltarak » “Muhtasar” adını vermiştir.

Medreselerde “**Şerh-i Miftâh**” olarak okutulan şerhler Seyyid Şerif’in, Sadettin Teftazânî’nin veya Şeyhülislâm İbni Kemâl’inkidir. Bu, müderrisin seçimine bağlı idi.

Fâtih zamanında 30-35 akçe yevmiyeli medreselere, bu kademedeki okutulan kitabın adına izafeten “Miftah medreseleri” deniliyordu.

“**Mısbah**”: Sekkâkî’nin “Miftâhu’l-Ulûm” adlı eserine Seyyid Şerif Cürçânî tarafından yapılan şerh. Bu şerhe Osmanlı müderrisleri tarafından birçok şerh ve hâşiyeler hazırlanmış; eser, üzerinde yapılan çalışmalarla beraber Osmanlı medreselerinde en çok okunan kitaplardan biri olmuştur.

“**Mutavvel**”: Eserleri yüzyıllarca Anadolu medreselerinde ders kitabı olarak okutulan Sa’deddin Mes’ûd b. Ömer Teftazânî’nin (1312-1390), Hatib Dımışkî’nin “Telhîsü’l-Miftâh” kitabına yazdığı şerh olan “el-Mutavvel ale’t-Telhîs” adlı eseri (Teftazânî’nin “el-Mutavvel ale’l-Miftâh” adlı eseri de var). Kur’ân’ın ifadelerinin güzelliğini en iyi açıklayan eser olarak bilinir. Bunun Seyyid Şerif Cürçânî (-1413), Ebu’l-Kâsım el-Leysî es-Semerkandî (1483) ve Siyâlkûtî (-1656) tarafından yapılan hâşiyeleri ve Hasan Çelebi (-1481) tarafından yapılan şerhi de meşhurdur. Abdünnafi İzzet Efendi (-1890) tarafından tercüme edildi.

“**Muhtasar**”: Sa’deddin Mes’ûd b. Ömer Teftazânî’nin belâ-gat bilimine dair eseri. Bu da medreselerde yaygın olarak okutuluyordu.

“**Telhîs**”: “Telhîs fi’l-Belaga”. Sa’dettin Teftazânî’nin Arap Edebiyatı konusundaki eseri. Kadı Celaleddin Kazvinî’nin de gene meani ve beyan üzerine “Telhîs”i vardır.

2.1.4. Mantık

Mantık alanında medreselerde okutulan ders kitapları şunlardı: “İsagoci”, “Kavli Ahmet”, “Fenârî”, “Kara Davut”, İsfehanî’nin “Şerh-i Tevâli”si, “Seyyid İmad”, “Tehzib”, Mirzacan Hâşiyeleri, “Kutbuddin”, “Şemsiye”. “Hüsâm”, Şerhi’l-Usâm

“**İsagûcî**”: Porphyrios'un "Eisagoge" adlı eserinin İslâm dünyasında tanınmış şekli. Mîr İsagûcî Esîrüddin el-Ebherî’nin (-1266) mantık üzerine yazdığı “er-Risâletü’l-Esiriyye fi’l-Mantık” adlı ve mantığın tüm konularını kapsayan, medreselerde okutulan 8-10 sayfalık kitabı. Birçok şerh ve hâşiyeleri vardır. Molla Fenârî’nin “Şerh-i İsagoci”si “Fenârî” diye şöhret bulmuştur.

“**Fenârî**”: “Molla Fenârî” diye bilinen Mevlâna Şemsettin Fenârî’nin (1315-1431) İsagûcî üzerine bir günde yazdığı şerhtir. Genellikle kıyas konusunu işler. Bunun birçok şerhi ve hâşiyesi yapıldığı gibi, Osmanlı medreselerinde uzun süre ders kitabı olarak da okutulmuştur.

“**Şerhu Metâlî**”: Selçuklu müderrisi Kadı Siraceddin Mahmut Urmevî’nin (1198-1283) “Metâlîü’l-Envâr” adlı eserin şerhi. Bu esere Şemsettin İsfehanî (-1289), Kadı Beydâvî, Seyyid Şerif Cürcânî, Şemsettin Sivasî (-1597), Kutbuddin Muhammed Râzî (-1364), Hacı Paşa ve Yanyalı Esat Efendi’nin şerhleri ile Kara Dâvûd b.Kemal’in (-1541) hâşiyeleri meşhurdur. Bunun da hâşiyeleri vardır: “Hâşiyeye alâ Kara Davud min el-Mantık”. Osmanlı medreselerinde okutulan Seyyid Şerif’in şerhi ve Kara Davûd’un hâşiyesi idi.

“**Şerhu’ş-Şemsiyye**”: Nasrettin Tûsî devrinde yaşayan ve “Kâtibî” diye bilinen Necmeddin Ömer Kazvinî’nin (-1293) mantığa dair yazdığı ve Hoca Şemsettin Muhammed için yazıldığından dolayı onun adı verilen, çok sistematik “Şemsiyye” adlı kitabın Mevlana Kutbüddin Şirâzî (-1364) tarafından yapılan şerhi (bu kitap aynı zamanda “**Kutbuddin**” veya “**Şerh-i Kutub**” diye de biliniyordu). Bu konuda Seyyid Şerif Cürcânî ve Teftazânî şerhleri de meşhurdur. Mantığın “tasavvurat” ve “tasdikât” konularına ait olan esere Bursalı Ahmet Sıtkı Efendi’nin (-1894) Şerhi basılmıştır.

“**Kavl-i Ahmet**”: Fenârî'nin mantık kitabı. Ayrıca büyük Osmanlı âlimlerinden Taşköprüzâde Ahmet Efendi'nin (-1528) mantığa dair “el-Câmi fi'l-Mantık” adlı eseri de olabilir.

“**Hüseyniye**”: Amasyalı Hüseyin Şah Çelebi (-1512) tarafından hazırlanan ve münazara adabından bahseden bir eser idi. Bunun hâşiyeleri de yaygındı.

Gene mantığa bağlı bir dal olarak gelişen âdâb (tartışma usulü) konusunda da Kara Hâşiye-i Mesud, Mîr Ebu'l-Feth gibi kitaplar okutuluyordu.

Mantık alanında okutulan diğer kitaplara da “Seyyid İmad”, “Şerh-i Yusufiyye” (Kıyas konusunu işleyen manzum mantık), mantı-ğın ayrı ayrı konularında yazılmış “Tasavvurat”, “Tasdikat” ve “Tehzib” örnek verilebilir.

2.2. İslâmî bilimler

2.2.1. Kur'ân-ı Kerim

2.2.1.1. Kıraat ve Tecvid

Arapçada kelime üzerinde med, kasr, hareke, sukûn, nokta ve irab bakımından olan değişikliğe “kıraât” denmektedir. Kur'ân'ın okunmasında yukarıdaki özellikler farklı farklı yorumlandığı için, Kur'ân'ın farklı kıraâtları ortaya çıkmıştır. İslâm dünyasında meşhur olan yedi kıraâtın (kıraât-ı seba) “imam”ları şunlardır:

1. Ebû Abdurrahman Nâfi' b.Ebû Nuaym (-785)
1. Abdullah b.Kesir el-Mekkî (-738)
1. Ebû Amr b. el-Alâ el-Basrî (-771)
1. Abdullah b. Âmir ed-Dımaşkî (-736)
1. Ebûbekr Âsım b.Ebi'n-Necûd el-Kûfi (-745)
1. Ebû Ammâre Hamza b.Habib ez-Zeyyât el-Kûfi (-773)
1. Ali b.Hamza Ebû'l-Hasen el-Kısaî (-805)

Bunlara daha sonra üç okunuş daha eklenerek meşhur okunuş biçimi 10'a çıkmıştır. Sonradan eklenen bu üç okunuşun imamları da şunlardı:

1. Halef b.Hişam el-Bezzâr (-844)

2. Ebû Ca'fer Yezid b.el-Ka'ka el-Mahzûmî el-Medenî (-748)

3. Ebû Muhammed Ya'kub b.İshak el-Hadremî el-Basrî

Yukarıdaki on çeşit kıraâtın bugün 3 tanesi kullanılmakta; diğerleri bir bilim konusu olarak incelenmektedir. Yaygın kullanılan üç kıraâttan da Ebû Amr kıraatı Sudan'ın bir kısmında, Nâfi kıraâtı Mısır hariç Kuzey Afrika'da Âsım kıraâtı (Hafs rivayeti) ise İslâm dünyasının diğer kısımlarında kullanılmaktadır. Dolayısıyla bizim kültür çevremizde kıraât öğretiminde Âsım kıraatının Hafs rivayeti öğretilmekteydi.

Aşağıda anlatılanların dışında kıraat ve tecvîd alanında “Cezûlî”, “Ecrûmiyye”, “İbni Fâsîh”, “Ca'berî”, “Rahbiye”, “Meydaniye”, “Sünûsiyye” (Kuzey Afrika'da), Kilisli Abdullah Efendi'nin kıraat-ı seba ve aşere kitabı olan “Zübde” gibi kitaplar okutuluyordu.

“Cezeriyye”: Şamlı Şâfiî âlimi ve İslâm tarihinin en büyük kıraat ustası İbni Cezerî'nin (1350-1429) eseri. İbni Cezerî “kırâat-ı aşere”, “isnâ-i aşere” ve “selâs-ı aşere” konularında iyi bir eğitim almış, Şam ve Kahire'deki medreselerde kıraat müderrisliğinde bulunmuş ve kıraat üzerinde çoğu manzum birçok eser yazmıştır. En meşhur eseri “Kitabü'n-Neşr fi'l-Kırâati'l-Aşr” ve “Tayyibe” idi. Onun kitapları yüzyıllarca ezberlendi ve şerhedildi. Kurt Muhammed Efendi (-1587) tarafından Türkçeye çevrildi.

“Şâtibiyye”: Endülüslü ama âlim ve bütün kıraat âlimlerinin hocası Kasım b. Fîrruh Şâtîbî'nin (1143-1194) eseri. Kıraat ustası İmam Cezerî'nin de hocası olan Şâtîbî'nin Kahire'de müderrislik yaparken yazdığı “Kaside-i Lâmiyye” ve “Hırzû'l-Emânî ve Vechü'l-Tehânî” adlı nazımlar, yedi kıraat üzerine yazılmış en meşhur eser idi. İslâmî bilimlere başlamak isteyenler, hemen hemen İslâm dünyasının her tarafında bu şiirleri ezberleyerek hocalarına arz ediyorlardı. “Şâtibiyye” veya “Şâtîbî” kıraat ilminin âdeta ana kitabı idi (Şâtîbî'nin “Kaside-i Râiyye”si de hem kıraat hem de belâgat alanında ezberlenen bir kitap idi). “Kaside-i Şâtibiyye”, Manisalı Ahmet (-1591) tarafın-dan Türkçeye çevrilmişti.

“Karabaş Tecvidi”: Kastamonulu Şeyh Şaban-ı Veli silsilesinden Halveti Şeyhi Ali Efendi'nin eseri. Karabaş Risalesi'nin, Şeyh Abdurrahim Karabaşî'nin (-1498) olduğu da rivayet edilir. Risalenin çıkışı 1835'de Hamza Miskin adlı kişinin Türkçe “Tecvid-i Edaiye”si ile beraberdir.

“Dürr-i Yetim”: Birgivî Muhammed Efendi tarafından yazılan “Dürrü'l-Yetim fi İlmi't-Tecvîd” adlı eser. Eskicizâde Ali Mehdî Efendi (-1827) tarafından Türkçeye tercüme ve şerhedilmiştir .

2.2.1.2. Tefsir ve Usul-ü Tefsir

Tefsir, Kur'ân-ı Kerim'in âyetlerini yorumlamak, özüne uygun olarak genişletmek ve müşkül yerlerini ve çok anlamlı kelimelerini dine uygun olarak açıklamak demektir. Tefsir kendi içinde rivayet tefsirleri ve dirayet (akla ve görüşe dayalı) tefsirleri diye ikiye ayrılır. Ayrıca çeşitli mezheplere göre de farklı tefsirler vardır. Tefsir alanının tartışılmaz iki kitabı “Kadı Beydavi” ve “Keşşaf” idi. Bunun yanında Celâleyn ve Begavî tefsirlerini okutanlar da vardı.

“**Kadı Beydâvî**”: Şâfiî âlimi Nasrettin Abdullah b. Ömer Beydâvî (-1286)'nin “Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vil” adlı tefsiri, sünniler arasındaki en meşhur tefsirlerden biri idi ve “**Kadı Beydâvî**” veya “**Kadı Tefsiri**” adıyla biliniyordu. Râzî Tefsiri, Ragıb'ın “Müfredât” ve Zemahşeri'nin “Keşşaf” adlı tefsirlerinden yararlanarak hazırlanmış, kısa ve öz ama akıcı bir üslupla yazıldığı için medreselerde yaygın olarak okutulmuştur. Bunun üzerine yapılan hâşiye ve talikler 250'den fazladır.

“**Keşşâf**”: Türk tefsirci Cârullah Ebu'l-Kâsım Muhammet b.Ömer ez-Zemahşeri'nin (1074-1143) “el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzîl” adlı eserinin kısa adıdır. Zemahşeri, kendisinden önceki rivayet tefsirleri yerine dirayet tefsiri türünde bu eserini yazmıştır. “Arapçayı Araplardan daha iyi bilen ve kullanan” bu âlim, gereksiz söz ve uzatmalardan uzak, hikâye ve İsrailiyata yer vermeyen, edebî sanatları incelikle kullanarak ve soru-cevap tarzında açıklamalar yaparak bu tefsirini hazırlamıştır. Kitabın yüzlerce şerh ve hâşiyesi yazılmıştır. Bunlar arasında Seyyit Şerif'in Hâşiyesi meşhur idi. Bu arada Hatipzâde, Hasan Çelebi, Alâeddin Ali Tûsî, Ali Kuşçu, Ebussuud İmâdî gibi bilginlerin yazdığı hâşiyeler de yaygın olarak kullanılmaktaydı.

“**Celâleyn Tefsiri**”: Celâleddin Mahallî tarafından başlatılan ve Celâleddin es-Suyûtî tarafından tamamlanan, iki “Celâl” tarafından bitirildiği için “Tefsir-i Celâleyn” denilen eser. Öğrenciler ve bilim adamları tarafından okunan, okutulan, sık sık müracaat edilen bir tefsir idi.

Usul-ü Tefsir, tefsir metodolojisidir. Kur'ân'ın doğru şekilde tefsir edilebilmesi için uyulması gerekli kuralları inceler. Medreselerde usûl dersleri çok önemli idi. “Usûlsüz vüsûl (kavuşma) olmaz” diye inanılıyordu. Usul-ü Tefsir alanında “Burhan Zerkeşi”, “İtkan” ve “Suyutî” adlarıyla tanınan kitaplar okutuluyordu.

“**Burhan Zerkeşi**”: Bedrettin Muhammet ez-Zerkeşi (1344-1392) tarafından yazılan “el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân” adlı eseri işaret etmektedir. 47 bölüm halinde Kur'ân bilimlerinin incelendiği eserdeki konulardan bazıları şunlardır: Ayetlerin iniş sebepleri, sûre başları ve sonları, mekkî ve medenî sûreler,

Kur’ân’ın dili, toplanması ve saklanması, garip kelimeler, müteşabihler, okunuşları v.s.

“**İtkan**” veya “**Suyûtî**”: Celâlettin Suyûtî’nin (-1505), “el-Burhan” kitabını esas alarak hazırladığı “el-İtkân fî Ulûmi’l-Kur’ân” adlı tefsir metodu kitabı. Bu kitap, “Burhan” kitabından çok daha fazla yayılmış ve medreselerde uzun yıllar okutulmuştur. 80 bölümlük bu büyük kitap, kendi alanında hem konu hem de kaynak olarak hiçbir eksigi bulunmayan bir kitaptır.

2.2.1.3. Kelam ve Akâid

Kelâm, dinî inançları aklî deliller getirerek ispat etmeye, dinî konularda insan aklının ve ruhunun içine düşebileceği şüphelerden onları kurtarmaya çalışan bir bilim idi. Genelde Allah’ın zatı ile ilgili konularla ilgilendiği için, küfre düşmeden konuları tartıştırmak, şüphedekileri tam anlamıyla ikna etmek çok zor oluyordu. O nedenle her müderris bu dersi vermeye veya bu konuları işlemeye cesaret edemiyordu.

Kelâm dersinde Allah’ın varlığını ispat, peygamberlik, imamet, mead (öldükten sonra tekrar dirilme), bilgi, araz, cisimlerin oluşumu, vücud, vücub, imkân, vahdet, çokluk, teklik, metafizik gibi konular işleniyor ve doğal olarak bu konularda birçok tartışmalar oluyordu. Osmanlı Devletinin yükselişi döneminde kelâm konularına büyük önem veriliyor, Gazâlî ile İbni Rüşd arasında bazı kelam konularında yapılan tartışmalar Ali Tûsî, Hocaşâde ve Muslihiddin Mustafa gibi bilginler arasında tekrar tartışmaya açılıyor; “Hâşiyeyi Tecrîd” kitabı medreselerin temel ders kitabı olarak kabul ediliyordu.

Kelâm derslerinde genellikle akâid kitapları okutuluyordu. “Akâid” (“akide”nin çoğulu), bir müslümanın inanç temellerini anlatmaktadır. İslâmiyetin varlık ve bilgi anlayışı; Allah’a, meleklerle, Allah’ın kitaplarına, peygamberlerine ve kadere iman konuları; velâyet, keramet, mi’rac, hilafet, imamet, içtihat gibi konular işleniyordu.

Kelâm konusunda “Celâl”, “Halhalî”, “Hayalî”, “Seyâlkûtî” ve “Abdurrahman” (Müeyyedzâde Abdürrahman Efendi’nin (1456-1516) kelam risalesi) adlı kitaplar okutuluyordu.

Ayrıca Hızır Bey Çelebi’nin (-1458) “Kaside-i Nûniye”si de manzum olduğu için birçoklarınınca ezberleniyordu. Bunun birçok hâşiyeye ve şerhi arasında Hızır Bey’in öğrencisi “Hayalî” tarafından yapılan şerhi meşhur idi. Sirâceddin Ali Ūşî’nin (-1180) gene “ehl-i sünnet ve’l-cemaat” akidesine göre yazdığı “Bedü’l-Emâlî” adlı **Emâlî Kasidesi** de en çok şerhedilen ve ezberlenen eserlerden biriydi.

“**Tecrîd-i Kelâm**”: Şia’nın İmamiye koluna mensup Nasreddin Tûsî (-1273) tarafından yazılmıştı. Bu esere Şemsettin Mahmut b.Abdullah İsfehânî’nin (-1345) yaptığı şerh (“Şerhü’t-Tecrîd”), ve özellikle bu şerhe Seyyid Şerif Cürçânî’nin yaptığı “**Hâşiye-i Tegrîd**”denilen eser o kadar çok meşhur idi ki, Osmanlı medreselerinden bu eserin okutulduğu kademeye “Hâşiye-i Tegrîd” medreseleri deniyordu. Kelâm konusunda okutulan temel ders kitabı bu idi. Bu hâşiyeye de gene birçok Osmanlı bilginleri açıklamalar getirmişlerdir.

“**Şerh-i Mevakıf**”: Kadı Adûdiddin İcî (1300-1355) tarafın-dan yazılan ve hemen her fenden bahseden “el-Mevâkıf fî İlmi’l-Kelâm” (“Akâid-i Adûdiye”) adlı bu kitabın Seyyid Şerif Cürçânî (1339-1413) tarafından yapılan Şerhi, “**Şerhu’l-Adûdiye**” adıyla medreselerin üst seviyelerinde yaygın olarak okutulmuştur. Altı bölümlü, aşağı yukarı 1000 sayfalık büyük bir eser idi. Bu esere, Celâleddin-i Devânî tarafından yapılan “Şerh-i Akâid-i Adûdiye” de meşhur idi. Bunun hâşiyeleri “Celâlî Hâşiyesi”, “**Akâid-i Molla Celâl**” veya sadece “**Celâl**” diye biliniyordu.

“**Akâid-i Neseî**”: İmam Maturûdî’nin öğrencisi Ömer b.Muhammed Neseî (-1142) tarafından yazılan Hanefî akaid kitabı. Metnin aslı ve özellikle Sa’dettin Teftâzânî tarafından yapılan şerhi, Osmanlı medreselerinde yaygın olarak okutuluyordu.

“**Hayâlî**” veya “Şerh-i Hayâlî”: “Akaid-i Neseîye” Şerhine, Fâtih devri âlimlerinden “Hayâlî” diye bilinen Şemsettin Ahmet b. Mûsâ İznikî’nin (-1481) yaptığı hâşiye, yüzyıllarca yüksek âlimler ve medrese öğrencilerinin elinde ders kitabı olarak dolaşmıştı. Ayrıca bunun da Kilisli Abdullah, Dede Cengî Efendi gibi, ana kitapları medrese öğrencilerinin ezberleyeceği şekilde düzenleyen eğitimciler-ce hâşiyeleri hazırlanmıştı.

“**Tevâlî-i Envâr**”: Kadı Beydâvî (-1286) tarafından yazılan bu esere de - Neseî’nin kitabında olduğu gibi- Şemsettin Mahmut İsfehânî’nin şerhi, bu şerhe Cürçânî’nin hâşiyesi çok meşhur idi ve medreselerde bu hâşiye okutuluyordu.

“**İrşâd**”: İbni Mukrî’nin (1353-1434) Şâfiî fikhî üzerine yazdığı ve yüzyıllarca elden ele dolaşan, üzerinde birçok çalışmalar yapılan kitabı.

Kelam konusunda yukarıda sayılanlara ek olarak İmam Fahreddin Râzî’nin “Metâlih-i Aliyye”si, Sa’dettin Teftazânî’nin “Mekâsıdü’t-Tâlibîn” adlı eseri, “Tehzip” gibi kitaplar da okutulmakta idi.

2.2.2. Hadis ve Usul-ü Hadis

Hadis, bir İslâmî bilim olarak Peygamberimiz Hz. Muhammed'in söz, hareket, onaylama, hoş görme ve görmeme durumları ile onun özelliklerini inceleyen eserleri işaret eder. "Hadîs" kelimesi genellikle, Peygamberimizin tavrını ve izlediği yolu gösteren "sünnet" kelimesi ile beraber kullanılmaktadır.

Peygamberimiz zamanında onun sözleri ve davranışları yazıya geçirilmemiş; hadislerin resmen yazılması Peygamberimizin vefatından yüz yılı aşkın bir zaman geçtikten sonra başlamıştır. Ancak İslâmın kutsal kitabı Kur'ân-ı Kerîm'in gerçek hayatta birinci elden uygulanması olan Peygamberimizin söz ve davranışlarına, onun vefatından hemen sonra ihtiyaç duyulmuş ve yöneticiler birçok konularda hadis aramak durumunda kalmışlardır.

Hadis ve sünnet, âdeta Kur'ân'ın Peygamberimiz tarafından tefsiridir. Peygamberimizin söz ve uygulamaları müslümanlar için bir "örnek hayat" olduğundan, İslâm dünyasının her yanında hadis çalışmaları her zaman yüksek bir değerde tutulmuştur.

Hadis, kendi içinde birçok alt bilim dalını da içermektedir. Hadis tarihçileri yirmiye yakın hadis biliminden bahsetmektedirler. Bunlar, hadisleri bir zincir şeklinde nakleden kişilerin (hadis ricâli) doğru kişiler olup olmadıklarının araştırılması, uydurma hadislerle gerçek hadislerin ayrıştırılması, hadislerin gizli kusurlardan (illet) arındırılması, hadis öğrenme ve öğretme âdabı gibi konuları içermektedir.

Medreselerde hadis alanında "Usul-ü Hadis" diye de bir ders vardır. Burada hadis rivayetinin şartları, çeşitleri, hükümleri gibi konular üzerinde durulmaktadır.

Gene hadislerle ilgili bir başka medrese dersi de "Şemâil-i Şerîf"tir. Burada Peygamberimizin beden yapısı, günlük yaşayışı incelenmekte ve bu alanda yazılan eserlere de "Hilye" denilmektedir.

Emeviler dönemine kadar hadisler, birinci el (sahabe, peygamberimiz zamanında yaşayan arkadaşları) ve ikinci el (tâbiîn, sahabelerden dinleyenler) kaynaklarda genellikle ezber ve kısmen de yazılı olarak dağınık bir şekilde duruyordu. Hadislerin belli kitaplarda toplanması (cem, tedvin) daha sonra başladı. Toplama bittikten sonra bunların belli ölçütlere göre sınıflandırılması yapılmaya başlandı. Bu çalışmalar sonunda, sünnî çevrelerde yaygın kabul gören altı temel hadis kitabı (kütüb-i sitte) ortaya çıktı. Bunlar:

- Ebu Abdullah Muhammed Buharî (810-870): "el-Câmiu's-Sahîh"
- Ebu'l-Hüseyn Müslim Kuseyrî (817-874) : "Sahih-i Müslim"
- İbni Mâce Kazvinî (834-889) : "es-Sünen"-i İbni Mâce

- Ebu Dâvud Sicistânî (817-889) : “es-Sünen”-i Ebu Dâvud
- Ebu İsa Muhammed Tirmizî : “el-Câmiu’s-Sahih”
- Ebu Abdurrahman Ahmet Nesâî : “el-Mectebâ” (Sünen-i Suğrâ)

Hadis alanında okutulan kitaplar “Buhârî”, “İbni Melek” ve “Mesabih” adlı kitaplar idi. Bunların yanında İmam Malik’in “Muvatta”sı, İmam-ı Suyûtî’nin “Câmiu’s-Sağir” ve “Câmiu’l-Kebîr” adlı kitapları, Nevevî’nin “Riyâzü’s-Salihîn” gibi kitapları da bazı kimseler tarafından çeşitli zamanlarda okutulmuştur.

“**Mesâbih**”: İmam Hüseyin b. Mesut Begavî’nin (-1126) “Mesabihu’s-Sünne” veya “**Mișkat**” da denen “Mișkati’l-Mesâbih” adlı eseridir. Hadis alanındaki temel öğretim kitabı idi. Buhârî ve Müslim’den alınmış 4719 hadisi anlatıyordu. Bunun Yakup Avfi (-1736) tarafından “Mefâtiħ” adıyla şerhi, Yakup b. Seyyid Ali (-1524) tarafından da hâşiyesi yapılmıştır.

“**Meșarık**”: İmam Radıyüddin Hasan b. Muhammed Sâgânî’nin (1181-1253) “Meșariku’l-Envâru’n-Nebeviyye min Sıhâh-u’l-Ahbâri’l-Mustafaviyye” adlı kitabıdır. Medreselerde orta seviyede okutulan hadis kitabı idi. Buhârî ve Müslim başta olmak üzere kütüb-ü sitteden seçilen 2246 hadisi ihtiva ediyordu. Bu eserin Türk-İslâm dünyasında birçok şerhleri vardı; ama en meșhur şerh “**İbni Melek**” diye meșhur olmuş Tireli İzzettin Abdüllatif er-Rûmî’nin (-1398) “Mübâriku’l-Ezhâr fi Şerhi Meșariku’l-Envâr” adlı eseri idi ve medreselerde “İbni Melek” diye okutuluyordu.

Medreselerde Kadı İyâz(d) b. Mûsâ Yahsûbî’nin (1083-1150) “Kitabu’ş-Şifa”sı da yaygın olarak okutuluyordu. “**Kadı İyâd**” veya “**Şifâ-ı Şerîf**” adlarıyla meșhur olan bu eser dört bölümden oluşuyordu: Peygamberimizin övülmesi, mucizeleri; Peygamberin sünne-tine uymanın faziletleri; Peygamberimiz hakkında câiz olan ve olmayan şeyler; Peygamberimize dil uzatan kimseler hakkında uygulanacak cezalar. Gene Kadı İyâd’ın “**Meșariku’l-Envâr alâ Sıhâhi’l-Asâr**” adlı eseri ile Tebrizî’nin “Mișkâtu’l-Mesabih” adlı eserleri de medreselerde okutuluyordu.

“**Buhârî**”: Medreselerde üst düzeyde okutulan hadis kitabı, tartışmasız “Sahih-i Buhârî” idi. Hadis araştırmalarında bir efsane olan ve yüzbinlerce hadisi ezberleyen Ebu Abdullah Muhammed Buhârî’nin (810-870) “el-Câmiu’s-Sahih” adlı eseri yüzlerce yıldan beri en çok okutulan ve üzerinde en çok çalışılan kitaplardan ve Kur’ân’dan sonra İslâm dininin en önemli dayanaklarından biri olmuştur. Medreselerimizde okutulan Buhârî şerhlerinin en meșhuru da Şahabettin el-Kastalânî’nin (1448-1517) “İrșâdu’s-Sârî li Şerh Sahihil-Buhârî” adlı çalışması idi.

Medreselerde hadisle ilgili diğer önemli bir ders olan “**Usul-ü Hadis**” dersinde hadis öğretiminin önemi ve şartları, hadis rivayet edenlerin özgeçmiş araştırmaları, muhaddisin özellikleri, hadis analizi, uydurma hadisler ve hadislerdeki teknik hataları tanıma, hadis çeşitleri (11 çeşit) gibi konular üzerinde durulmaktadır.

Bu alanda İbni Salah Şehrîzûrî'nin (-1245) “Ulûm-u Hadis” adlı kitabı (“**İbni Salah Elfiyesi**” diye bilinirdi), İbni Hâcer Askalânî'nin “**Nuhbe**” diye tanınan “Nuhbetü'l-Fiker” adlı eseri, “İbni Ferah Manzumesi” ve şerhleri, İbni'l-Esîr'in (-1209) “Câmiu'l-Usûl” adlı eseri ve Buharî'nin hocalarından sayılan Abdullah “İbni Mübarek”in (-797) eseri de okutulan ana kaynaklardandı.

Hadis alanında medreselerde okutulan bir başka eser Şâfiî âlimi İmam Muhyiddin Nevevî'nin (1233-1277) “Kitâbu'l-Erbeîn” adlı “**Kırk Hadis**” kitabıdır.

Gene medreselerde hadisin yan alanlarından “sîret” üzerinde Şeyh Halebî'nin “Sîret'n-Nebeviyye”si ve “şemâil” alanında da İmam Muhammet Tirmizî'nin “**Şemâil-i Şerif**” adlı eserleri okutuluyordu. Şâfiî âlimi Şeyh Ali b. İbrahim Halebî'nin (1567-1634) “İnsânü'l-Uyûn fi Sîreti'l-Emîni'l-Me'mûn” adlı eseri “**Siyer-i Halebî**” veya sadece “**Halebî**” adıyla meşhur olmuştu. Üç ciltlik bu eser birçok kez şerhedildi ve defalarca Türkçeye çevrildi. Ebubekir Beyheki'nin “Delâiü'n-Nübüvve” adlı eseri de bu alanda okutulan eserlerdendi.

İslâm eğitiminde üzerinde en çok çalışılan ve ezberlenen eserlerden biri olan İmam Busayrî'nin (-1295) “Kaside-i Bürde” (Hırka Kasidesi) adlı eserini de, genelde Peygamberimize övgülerle dolu olduğu için burada zikretmelidir.

2.2.3. Fıkıh ve Usul-ü Fıkıh

a) **Fıkıh**: Genel olarak İslâm hukukuna “fıkıh” denilmektedir. Hem dinî ibadetler hem de sosyal hayatın aile, miras, ticaret v.s. gibi alanlarında (muamelât) verilecek hükümleri dinin ana kaynakları olan Kur'ân ve hadisin yanı sıra kıyas ve icma yoluyla incelemeye çalışır. Bu kaynaklarda hukukî konuları inceleyen bilim “furu” diye de adlandırılıyordu. Bu kaynaklardan hüküm çıkarma tekniklerini de “usul-ü fıkıh” denilen bilim inceler.

Medreselerin büyük çoğunluğunda fıkıh dersi vardı. Fıkıh en şerefli ve en üstün bilim olarak görülüyordu; çünkü helâl ve haramın hükümlerinin verildiği bilimdi.

Fıkıh bilginleri yedi tabaka veya derece olarak sıralanıyordu:

- 1) Mutlak Müctehit (Dört sünnî mezhep imamı),

- 2) Mezhepte Müçtehit (Ebû Yusuf, İmam Muhammed Şeybânî)
- 3) Meselelerde Müçtehit (Hassaf, Tahâvî, Kerhî, Halvânî, Sarahsî, Pezdevî, Kadî Hân)
- 4) Eshâb-ı Tahrîc (Ebû Bekr Ahmet Râzî)
- 5) Eshâb-ı Tercîh (Kudûrî, Burhanettin Merginânî)
- 6) Eshâb-ı Temyîz (“Kenz”, “Muhtâr”, “İhtiyâr” ve “Vikâye” kitaplarının yazarları)
- 7) Mukallid (“Tahtavî”, “Dürrü’l-Muhtâr”, “İbni Âbidin” kitaplarının yazarları)

Fıkıh alanında Osmanlı medreselerinde okutulan ana kitaplar şunlardı:

“**Hidâye**”: Burhanettin Merginânî’nin (1117-1197) Hanefî fikhî üzerine yazdığı “Bidâyetü’l-Mübtedî” adlı eserine kendi yazdığı hâşiyeye “Hidâye” adını vermişti. Fıkıh âlimlerinin altıncı tabakasından bu büyük insan eş-Şeybânî’nin “el-Câmiu’s-Sagîr” ve Kudûrî’nin “Muhtasar” adlı eserlerini bir araya getirerek “Bidâyetü’l-Mübtedî”yi meydana getirmişti. Hidaye kitabının 13 yılda ve hep oruç tutularak yazıldığı söylenir. İçinde kullanılan hadislerin sağlamlığı ile dikkati çeken kitap ve şerhleri yüzyıllarca Osmanlı medreselerinde ileri düzeyde temel ders kitabı olarak okutuldu ve İngilizceye, Rusçaya çevrildi. Bayburtlu (el-Babertî) Muhammed Ekmeleddin’in (-1348) Hidaye şerhi olan “el-İnâye”si de medreselerde “Ekmel” adıyla okutuluyordu (Bayburtlu Ekmeleddin, Tûsî’nin “Tecrîdü’l-İtikâd”ını da şerhetmişti).

“**Sadrüşşerîa**”: İslâmî bilim çevrelerinde “Sadrüşşerîa” unva-nıyla bilinen iki âlim vardır. Birinci “Sadrüşşerîa” (Sadrüşşerîatü’l-evvel) Ubeydullah b. İbrahim el-Mahbubî’dir. Bunun oğlu, “Vikâye” kitabının yazarı, “Burhânüşşerîa” adıyla da meşhur olan Mahmut b. Ahmet b. Sadrüşşerîatü’l-evvel Ubeydullah b. İbrahim el-Mahbubî el-Hanefî’dir (-1274). Bu âlim, kızının oğlu olan ikinci Sadrüşşerîa Ubeydullah b. Mesut için, “Hidaye” kitabından önemli gördüğü yerleri alarak “**Vikâye**” (“Vikâye er-Rivâye fî Mesâilî’l-Hidâye”) adlı kitabı hazırlamış; “Sadrüşşerîatü’s-sânî” denilen torun da bu kitabı “Muhtasar-ı Vikâye” veya “Nikâye” adıyla şerhetti. Bu şerh, “Sadrüşşerîa Şerhi” adıyla meşhur oldu ve yüzyıllarca medreselerde “**Sadrüşşerîa**” adıyla orta seviyede bir fıkıh kitabı olarak okutuldu. Bunun meşhur hâşiyeleri arasında Ahi Çelebi, Hasan Çelebi, Bayram-zâde Zekeriya Efendi ve İmam Birgivî hâşiyeleri bulunmaktadır. Ama özellikle Molla Sinaneddin Yusuf’un yazdığı hâşiyeye talebeler arasında çok tutulmakta idi.

“**Dürrü’l-Muhtar** “: Hanefî fıkıh kitabı olan »Tenvîru’-Ebsar kitabının şerhi. Alâüddin-i Haskefî (-1676) tarafından “ed-Dürrü’l-Muhtâr fi Şerhi Tenvîrü’l-Ebsâr” adıyla şerhedilmiş. Bu şerhe İbni Abidin tarafından “Reddü’l-Muhtâr ale’ d-Dürrü’l-Muhtâr” adıyla bir hâşiye yazılmıştı, ki bu hâşiye “**İbni Abidin**” adıyla medreselerde uzun süre okutulmuştu. Seyyid Ahmet Tahtavî tarafından “Hâşiye ale’ d-Dürrü’l-Muhtar Şerhu Tenvîru’-Ebsar” adıyla 4 cilt olarak genişletilmiş. Bu hâşiye Ayntablı Abdürrahim Efendi tarafından Türkçeye çevrilmiş. Dürrü’l-Muhtar’ın bir hâşiyesi de İbrahim Halebî tarafından “Tuhfetü’l-Ahyâr ale’ d-Dürrü’l-Muhtar” adıyla yapılmış. Molla Miskin Şerhi de vardır.

“**Tenvîrü’l-Ebsâr**”: Şeyhülislâm Muhammed b. Abdullah Timurtâşî (-1595) tarafından Hanefî fikhı üzerine yazılmıştı. “Dürrü’l-Muhtar”, “Reddü’l-Muhtâr” ve İbni Âbidin’in ana metnini oluşturuyordu. En meşhur şerhi Dürr-ü Muhtar idi.

“**İbni Abidin**” : Asıl adı ”**Reddü’l-Muhtar**”dır. Hanefî fıkıh kitabıdır. “İbni Abidin” adıyla şöhret bulmuş Seyyid Muhammed Emin b. Ömer (1784-1836) tarafından “Dürrü’l-Muhtâr” kitabına yapılan beş ciltlik bir şerh idi. Hanefî fikhı alanında o zamana kadar yazılmış fıkıh kitaplarının değerlendirdiği bir eser idi. Eser bugün bile Hanefî fikhının temel kitabıdır.

“**Dürer**”: Osmanlı âlimlerinden Molla Hüsrev’in (-1480) Hanefî fikhına dair yazdığı “Dûreru’l-Hukkâm fi Şerh-i Ğureri’l-Ahkâm” adlı eseri. Kendisinin “Ğurer” adlı kitabına gene kendisinin yaptığı şerhtir. Bu hem Osmanlı hukukunun ana kaynaklarından biri olmuş hem de uzun yüzyıllar, şerhleriyle beraber Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak okutulmuştur.

“**Mültekâ**” veya “**Halebî**”: Arap memleketlerinde yetişen ama İstanbul’da ders veren İbrahim b. Muhammed Halebî (1459-1549) tarafından “Mültekâ’l-Ebhûr” (Denizlerin Kavşağı) adıyla Hanefî fikhı üzerine yazılan kitaptır. Osmanlı medreselerinde bu kitap ve özellikle Muhammed Mevkufâtî (-1654) tarafından yapılan şerhi (“**Mevkûfât**” diye biliniyordu) uzun süre temel fıkıh kitabı olarak okutuldu. Kitabın ana konuları tahâret, gusl ve teyemmüm, ezan, namaz, zekat, oruç, hacc, nikâh, boşama, zina, yemin, alış-veriş, riba, hırsızlık, yeme-içme, diyet, kısas, feraiz v.s. idi.

“**Kudûrî**”: İmam Ebu’l-Hüseyn Ahmet b. Muhammed el-Kudûrî el-Bağdadî’nin (-1036) Hanefî fikhına dair yazdığı “Muhta-saru’l-Kudûrî” adıyla tanınan kitabı. Bunun birçok şerhleri yapılmış ve eser Osmanlı medreselerinde - özellikle 14. yüzyılda- “Kudûrî” adıyla okutulmuştur. Medreselerde “**Muhtasar**” adıyla Kudûrî’nin eserinin yanı sıra İbni Hâcib’in “Muhtasar”ı ve

buna Halil b. İshak Cündî (-1374) tarafından yapılan şerh olan “**Muhtasar-ı Halil**” adlı fıkıh kitapları da okutulmaktaydı.

“**Umde**”: Şâfiî fakihî İbni Dakîkû'l-İyd (1228-1302) tarafından yazılan “İhkâmü'l-Ahkâm” adlı eserin gene kendisi tarafından yapılan “Umdetü'l-Ahkâm” adlı şerhinin adı idi. İslâm dünyasında meşhur “Hâvî” kitabının muhtasarı olan “Umde” adlı bir kitap da vardır.

“**Minhâc**”: Özellikle 14-15. yüzyılın bütün âlimlerce ezber-lenen ve üzerinde şerh ve hâşiye yazılan bir eserdir. Büyük Şâfiî âlimi Râfiî (-1226) tarafından yazılan “Muharrer” adlı eserin Şâfiî fıkıh bilgini Nevevî tarafından kısaltılmışı (muhtasarı) olan, Şâfiî fikhının en büyük kitabı idi. Bu kitaba Celâleddin Mahallî (1389-1459) tarafından yapılan şerh de “**Mahallî**” adıyla medreselerde okutuluyordu. İmam Beydâvî'nin de çokça okunan bir “Minhâc”ı vardı.

“**Tenbîh**”: Ebû İshak Şirâzî'nin (1003-1083) Şâfiî fikhî üzerine hazırladığı, Şeyh Mervezî'nin taliki ile beraber şâfiîler arasında en çok okunan ders kitaplarından biri olmuştur. Fıkıh Usulü derslerinde de kullanıyordu.

“**Eşbâh ve'n-Nezâir**”: İbni Nuceym Mısrî'nin (1519-1562) Hanefî fikhî kitabı. Osmanlı medreselerinde okutulan yedi bölümlük bu kitap, daha sonra Osmanlı şer'î hukukunun temel kitabı olan Mecelle'nin de esas olmuştur.

Zeylâî'nin (-1342) “Kenzü'd-Dekâik Şerhi”, “Merakü'l-Felâh”, İbni Kudâme Muvaffaküddin Makdisî'nin (-1233) Hanbelî fikhî üzerine yazdığı “Muknî” adlı eseri, Nesevî'nin “Kâfi” ve “Vâfi” kitapları, Şâfiî fikhî üzerine “Nihayetü'l-muhtâc” kitapları da fıkıh alanında okutulmuş olan kitaplardandı.

b) **Usûl-ü Fıkıh**: İslâm Hukuk Felsefesi, İslâm Hukuk Metodolojisi diyebileceğimiz bu bilim dalı, İslâmî bilgi kaynaklarından şer'î hükümlerin nasıl çıkartılacağına genel kurallarını incelemektedir. Fıkıh usulü alanının üç temel direği Ebû Zeyd ed-Debûsî (-1038)(“Takvîmu'l-Edille” adlı eseriyle), “Fahru'l-İslâm” el-Pezdevî (-1089)(bunun metni Abdülaziz Buharî tarafından “Keşfü'l-Esrâr” adıyla şerhedilmiş ve o meşhur olmuştur. Medreselerde “**Usûl-ü Pezdevî**” adıyla okutulmuştur) ve Şemsü'l-Eimme es-Serahsî (-1090) idiler.

“**Tavzih**” ve “**Tenkîh**” Sadrüşşeria'nın usul-ü fıkıh kitaplarıdır ki, Tavzih, Tenkih'in şerhidir. Tavzih, medreselerdeki temel fıkıh usulü kitabı idi.

“**Menâr**” ve “**İbni Melek**”: Ebu'l-Berekât Hafizüddin en-Nesevî'nin (-1310) Hanefî fıkıh usulü üzerine yazdığı “Menârü'l-Envâr” adlı kitabı. İbni Melek'in (-1480) bu esere yaptığı şerh (“Şerhu Menâri'l-Envâr”) Osmanlı medreselerinde yüzlerce yıl ders kitabı olarak okutulmuş ve “**İbni Melek**”

adı ile tanınmıştır. Birçok şârihi arasında Abdülhalim Efendi (-1678) de “Şârihu'l-Menâr” unvanıyla tanınıyordu.

“**Mir'ât**”: Molla Hüsrev'in (-1480) Hanefî ve Şafiî fıkıh usullerini birleştirerek hazırladığı ve Osmanlı medreselerinde uzun yıllar ders kitabı olarak kabul edilen, üzerinde şerh ve hâşiyeler yapılan eseridir. “Mir'ât Hâşiyesi” tanınmış bir ders kitabı idi ve hâşiyeler arasında özellikle İzmirli Muhammed İbni Veli Efendi'ninki (-1751) matbu olduğu için yaygındı. .

“**Telvîh**”: İleri düzeyde Usul-ü Fıkıh kitabı. İmam Teftazânî'nin (-1389), Sadrüşşerîa'nın “Tenkîhu'l-Usûl” adlı kitabına gene kendisi tarafından yapılan “**Tavhîd**” adlı şerhe yaptığı şerhtir. Eserde sık sık Sadrüşşerîa'nın eseri tenkid de edilmektedir. (Bazı

kaynaklar, bu eserin Şerafeddin Ahmet (-1369) tarafından yazılan “Tenkîh el-Ahdâs fî Ref' el-Teyemmüm el-Ahdâs” adlı kitaba Teftâzânî'nin yaptığı “el-Telvîh fî Keşf Hakâik el-Tenkîh” adlı şerh olduğunu belirtiyorlar.) Bu şerh sonradan o kadar tutuldu ki, herkes bu şerh üzerine şerh ve hâşiyeler yazmaya başladılar.

“**Cem'u'l-Cevâmî**”: Takiyüddin Subkî'nin (-1355) Şafiî fıkıh usulüne dair, 14-15. yüzyıllarda çok okutulan ve ezberlenen bir kitabı. Çok ezberlenen bir kitap olduğu için İbni Recep et-Tûhî (-1488) tarafından şiirleştirilmiş.

Ayrıca Celâleddin Ömer el-Habbâzî'nin (-1272) “el-Mugni” adlı eseri, “Halebî”, “Hüsâmî” gibi eserler de usul-ü fıkıh alanında okutulmaktaydı.

c) **Ferâiz**: Genelde miras meselesini işleyen bu bilimin içine giren konulardan bazıları şunlardı: ölenin borçlarının ödenmesi, vasiyyet, terekenin kimlere düşüp kimlere düşmediği, kimlere ne kadar miras düşeceği v.s. Genelde fıkıhın ana konularından biri olan Ferâiz, zaman içinde ayrı bir bilim dalı haline gelmiştir.

Bu alanda medreselerde Hanefî fıkıh âlimi Sirâceddin Muhammed b.Mahmut el-Secâvendî (-1200) tarafından yazılan “**Ferâizü's-Secâvendî**” (veya “**Ferâiz-i Sirâciye**”, “es-Sirâciye fî'l-Ferâiz”) adlı eser ve şerhleri meşhur idi. “**Şerh-i Feraiz**” diye bilinen Seyyid Şerif Cürcanî'nin şerhi “**Şerhu's-Sirâciyye**” adını taşıyordu ve yaygın olarak okutuluyordu. “Rubhiye” adlı feraiz manzumesi de meşhur idi ve birçok şerhleri yapılmıştı. Bu alanda okutulduğu belirlenen bir diğer kitap da “Nefhâtü'l-Kudsîye” idi.

2.3. İslâmî bilimlere yardımcı bilimler

Şurası muhakkak ki, medrese programlarında her zaman astronomi, matematik, fizik, tıp gibi dersler yer almıyordu. Ama özellikle ilk zamanlarda müderrislerden bu alanlarda bilgi sahibi olan ve dolayısıyla bu alanda yazılmış kitapları okutanlar da vardı.

2.3.1. Hey'et (Astronomi)

Astronomi bilimleri içinde yıldız hareketlerinin izlendiği zîcler ve vakit hesaplaması (mikat) ana konuları oluşturuyordu.

Burada ders kitabı olarak Uluğ Bey, Mirim Çelebi, Usturlab ve Rubaiye gibi kitaplar okutuluyordu.

“Çağminî”: Câmîi'l-Mahmûd b.Muhammed el-Harezmi el-Çağminî'nin (- 1221) “el-Mülehas fi'l-Hey'e” adlı eseri. Ulvî ve süflî varlıklardan bahseder. Kadızâde-i Rûmî'nin buna yaptığı şerh **“Şerh-i Çağminî”** adıyla okutulmaktaydı. Bu kitaba yapılan birçok şerh arasında “Molla Kara Sinan” denen Sinaneddin Yusuf'un şerhi, Fethullah Şirvânî (-1453) ile Yenişehirli Cârullah Veliyüddin Efendi'nin (-1738) hâşiyeleri de meşhurdu.

“Mirim Çelebi”: Tanınmış Osmanlı bilginlerinden Ali Kuşçu'nun yeğeni ve Kadızâde-i Rûmî'nin torunu olan ve “Mirim Çelebi” diye tanınan Mahmut b. Muhammed'in (-1525) Uluğ Bey ve Ali Kuşçu bilgileri üzerine kurduğu eseri.

2.3.2. Hikmet (Fizik)

Hikmet alanında “Kadımîr”, “Seyyid Mirzacan”, “Hikmetü'l-ayn” ve “Şerh-i Çağminî” kitapları okutuluyordu.

“Kadımîr”: el-Ebherî'nin “Hidâyetü'l-Hikme” adlı eserinin Kadı Mîr Hüseyin b.Mu'inüddin el-Meybûdî el-Hüseynî (-1265) tara-fından yapılan şerhi. Bu “Hidaye” üzerine Hocazâde Muslihiddin'in şerhi de meşhur idi. Mantık, tabiiyat ve ilâhiyat konularını işliyordu. Kitap farklı konulardan bahsettiği için bazen akaid kitapları arasında da sayılabiliyordu.

2.3.3. Hesap ve hendese

Hesap alanındaki kitaplar “Lemâî”, “Behaddin” (“Risale-i Bahâiye”), “Ramazan b. Celî”, “Abdürrahim” ve “Necmeddin” adlarıyla tanınan kitaplardı.

“Behaddin”: Bağdadlı İmadeddin b.Abdullah'ın “el-Fevâ-idü'l-Behaiyye” adlı eseri. 1486'da bunu Kemaleddin Hasan el-Farsî şerhetmiş ve “Esâsü'l-Kavâid fi Şerh-i Usûli'l-Fevâid” adını vermiştir.

Bu arada Kadızâde-i Rûmî'nin Fâtih Sultan Mehmet'e takdim ettiği "Muhammediye", hendeseden allâme Şemsettin Semerkandî'nin (-1209) "Eşkâlü't-Te'sis" adlı eseri ve Kadızâde'nin buna yaptığı şerh de okutuluyordu.

2.3.4. Tıp

el-Mu'cez fi't-Tıb: İbni Nefis'in (-1288) kısaca "Mucez" diye bilinen bu kitabı, tıp alanında en çok okutulan ve üzerinde çalışma yapılan eserlerden biri idi. Bu eser Osmanlı âlimlerinden Ahi Çelebi (-1524) veya babası tarafından Türkçeye tercüme edilmişti.

2.4. İslâmî sanatlar

2.4.1. Hat sanatı

Arap harflerinin yazım tekniklerinin öğretildiği dersler idi. "Aklâm-ı Sitte" denilen altı meşhur yazı kalıbı en çok kullanılanı idi: sülüs, nesih, muhakkak, reyhanî, tevkî, rik'a. Medreselerde hat dersi için ayrı bir müderrisin yaygın olarak görev yapmadığı açıktır. Bu ders daha ziyade tatil günlerinde özel hocalardan alınıyordu. Ama hat sanatına yetenekli ve meraklı olanlar hattatlardan özel dersler alarak bu yeteneklerini geliştiriyorlardı. 1915'de açılan "Medresetü'l-Hattatîn" de ise yazı çeşitleri bir sanat olarak talim ettirildiği gibi cilt ve minyatür gibi diğer sanatlar da öğretiliyordu.

2.5. Tasavvuf

Tasavvufî konular genelde medreselerde değil tekke, zâviye, hankâh ve dergâhlarda veriliyordu. Ama gene de medreselerle tekkeler birbirinden çok kopuk değildi; dergâhlarda ilmin temeli olan temel medrese dersleri verilirken medreselerde müderris isterse aşağıda sayılacak tasavvufî eserlerden ders anlatılabiliyordu.

Medreselerde ve dergâhlarda ders konusu olan tasavvufî eserlerden en yaygın olarak kullanılanlar şunlardı: Muhyiddin-i Arabî'nin eserleri olan "Fütuhât-ı Mekkiye" ve "Füsusu'l-Hikem", Nakşibendî-Halidî dergahlarında "Hatm-i Hâcegan-ı Kebir", "Mektubat-ı İmam Rabbanî", "Ahmed-i Cüzevrî Divanı", "Reşehât", "Muhammed Masum Efendi Mektubatı", "Risale-i Nakşibendiyye"; Mevlevî dergâhlarında Mevlâna'nın "Mesnevi"si ve ayrıca "Avârifü'l-Meârif" ile "Kuşeyri Risalesi"...

2.6. Ders kitaplarının manzum olarak düzenlenmesi

Medreselerde okunan kitaplardan birçoğu ezberleniyordu. İslâmî bilimler genellikle naklî bilimler olduğu için, bilginin olduğu gibi korunması ve daha

sonraki kuşaklara bozulmadan aktarılması önemli idi. Bunun en sağlam yolu da kitapların eski âlimlerin yazdığı şekliyle aynen ezberlenmesi idi. Bir kitabı ezberlemenin en kolay yolu da, oradaki bilgileri nazım haline getirmektir.

Bu şekilde, İslâm dünyasında okutulan ders kitaplarının bir çoğu çeşitli dönemlerde çeşitli kişiler tarafından nazım haline getirilmiştir.

Manzum eserlerden bazılarına örnekler:

İbni Arabşah, meani ve beyan bilimlerine dair 2000 beyitlik bir eser olan “Mir’âtü’l-Âdâb”ı yazdı. Şemsettin Ukaylî (-1259), “Câmiu’s-Sagîr”i o kadar okuttu ki, sonunda nazım haline getirdi. Balıkesirli Devletoğlu Yusuf (-1250), “Vikaye”yi manzum olarak Türkçeye tercüme etti. Divrikli Fahreddin Muhammed Efendi’nin (-1323) bir nahiv manzumesi vardı. İbrahim İbni Süleyman Radyüddin (-1380), fıkıh üzerine bir manzuma yazdı. Karahisarlı Hattab Haydar İbni Ebilkasım (-1414) fıkıhtan “Şerh-i Manzume-i Neseî”yi yazdı. Birçok medrese kitabına yazdığı şerh ve hâşiyeleri medrese öğrencileri arasında çok tutulan Amasyalı Dede Cengî Efendi (-1567), fıkıhtan “Vehbaniye” adlı bir manzuma yazdı. Sirozlu Hüseyin (-1591), manzum Cezerî Şerhi olan “Dürr-i Mekkûn”u yazdı.

Özellikle nahiv alanında “Kâfiye” ve “Elfiye” kitaplarının manzum olarak birçok şerh ve hâşiyesi görülmektedir.

Germiyanlı Hüsamzâde İbrahim Efendi (-1607) “Fıkh-ı Ekber” ve “Şâfiye”yi, Abdülkadir Feyyûmî (-1613) beyan üzerine “Ferâidü’l-Belâga”yı, Tokatlı İshak İbni Hasan (-1688) “Akaid”i, Hıbrî Ali Efendi (-1669), Türkçe bir akaid olarak “Zuhru’l-Masîr”i, “İshak Hocası” Ahmet Efendi (-1708) “Akaid”i, Ayn-ı Ekber Muhammed Efendi (-1722) Türkçe “Şemail-i Şerif”i, Abdürrahim Efendi akaid, feraiz, tecvid ve nahiv konularını, Abdürrahim Efendi (-1885) “Kaside-i Nûniye”, “Kaside-i Tâiye” ve “Şerh-i Şâfiye”yi, Elbistanlı Hayatî Ahmet Efendi de “Kaside-i Nûniye”yi manzum hale getirdiler.

Bu konularda daha birçok örnek vermek mümkündür. Üstelik sadece belli konular üzerindeki ders kitapları değil Arapça ve Farsça lûgatlar bile manzum olarak yazılmaya başlandı. Bunlara örnek olarak şu şahıslar verilebilir: Fatih devri âlimlerinden Muhammed İbni Veli (Kâtibiyye), Kanûnî devri âlimlerinden Abdülcelil İbni Yusuf (Seker-i Sâfi ve Seb’atü Ebhur), Muhammed Ali Dede (Gevher-i Manzum), Abdürrahim Efendi (-1865) (Lûgat-ı Arabiyye) v.s. Sümbülzâde Vehbi’nin (-1809) Farsça öğretmek için yazdığı manzum “Tuhfe-i Vehbi” adlı sözlük ile Arapça öğretmek için yazdığı manzum “Nuhbe-i Vehbi” adlı eserlerin de eğitim tarihimizdeki yeri büyüktür.

3. Medreselerin ıslahı döneminde ders programları

Osmanlı medreselerindeki eğitim hem disiplin hem de program bakımından zaman içinde bozuldu. İlk zamanlarda ilmiye mesleğindeki sıraya riayet, müderrislerin yükselmeleri ve her kademedede okutacakları dersler bakımından bazı düzenlemeler yapıldı. Ancak bu tür çalışmaların etkin bir sonucu alınamadı.

Osmanlıların Batı tipinde ilk kurdukları okullarda uyguladıkları programlarda klasik medrese programlarının etkisi vardı. Ancak zaman geçtikçe Batı örneğinde kurulan okullar program bakımından medrese örneğinden uzaklaşarak Avrupa okul programlarını uygula-maya başladılar. Medrese cephesinde ise, 1867 ıslahat programında klasik bir medrese ders programı biraz daha sistemli halde verilmektedir. Şeyh Ali Efendizâde Muhyiddin Efendi'nin 1897'de sunduğu programda da medrese dersleri ağırlıkta olmakla beraber Coğrafya, Hendese, Kimya gibi yeni derslerin teklif edildiği görülmektedir. II.Meşrûtiyet döneminde Hoca Muhyiddin, Eşrefefendizâde Şevketî gibi düşünürlerin önerdikleri programlarda klasik medrese derslerinden çok yeni dersler yer almaktaydı.

Medreselerin büyük ıslahat programı olan Dârü'l-Hilâfeti'l-Âliye Medreselerinin ders programları ise alabildiğine lise ders programlarına benzetilmişti. Burada Almanca, Fransızca, İngilizce, Rusça gibi yabancı diller, Kimya, Biyoloji, Fizik, Tarih, Coğrafya, Felsefe v.s. ile âdeta bir İmam-Hatip Lisesi programı yapılmış oluyordu. Dolayısıyla, -klasik değilse bile- ıslahat dönemi Osmanlı medreseleri, İmam-Hatip liseleri ile hâlâ yaşıyor denilebilir.